

Компетентнісне навчання та викладання
географії у системі неперервної
педагогічної освіти

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка

**Компетентнісне навчання та викладання
географії у системі неперервної педагогічної освіти**

Колективна монографія

Полтава
ПНПУ імені В. Г. Короленка
2022

УДК 91(072.8):378.046-022.332

К63

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка заборонено

*Рекомендовано до друку вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
(протокол № 13 від 30 травня 2022 року)*

Рецензенти:

О. М. Топузов, директор Інституту педагогіки НАПН України, доктор педагогічних наук, професор, віце-президент, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України;

В. М. Самойленко, доктор географічних наук, професор, професор кафедри фізичної географії та геоєкології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Компетентнісне навчання та викладання географії у системі
К 63 неперервної педагогічної освіти** : кол. монографія / [авт. кол.:
Л. П. Вішнікіна, А. А. Шуканова, О. А. Федій, С. П. Сарнавський та
інші.] ; за наук. ред. д-ра пед. наук Л. П. Вішнікіної. – Полтава : ПНПУ
імені В. Г. Короленка, 2022. – 265 с.
ISBN 978-966-2538-87-8

Монографію присвячено актуальним питанням впровадження компетентнісного навчання в освітній процес з географії та систему неперервної педагогічної освіти. Основну увагу зосереджено на теоретико-методологічному аспекті формування предметних і міжпредметних географічних компетентностей учнів та прикладному аспекті формування й вдосконалення професійної компетентності вчителя. Зміст монографії, побудований з урахуванням сучасних здобутків дидактики географії, послідовно висвітлює результати наукових пошуків викладачів та аспірантів кафедри географії, методики її навчання та туризму ПНПУ імені В. Г. Короленка. У монографії розглянуто основні складники компетентнісного навчання географії як цілісної методичної системи, описано зміст і структуру професійної компетентності вчителя географії та напрями її вдосконалення. Проаналізовано застосування сучасних засобів навчання, нових підходів до контролю навчальних досягнень учнів з географії. Викладено методичні рекомендації щодо проектування уроків, спрямованих на формування географічних компетентностей учнів.

Для фахівців у сфері педагогіки й методики навчання географії, студентів і викладачів закладів вищої освіти, передусім педагогічних, а також співробітників закладів загальної середньої освіти та інших установ і організацій освітнього профілю.

УДК 91(072.8):378.046-022.332

ISBN 978-966-2538-87-8

© ПНПУ імені В. Г. Короленка 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	6
----------------	---

РОЗДІЛ 1. КОМПЕТЕНТНІСНЕ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ОСВІТІ	8
1.1 Розвиток компетентнісного навчання в зарубіжній освіті (<i>Л. Вішнікіна</i>).....	8
1.2 Розвиток компетентнісного навчання географії у вітчизняній освіті (<i>Л. Вішнікіна</i>).....	14
1.3 Структура і зміст предметної географічної компетентності учнів (<i>Л. Вішнікіна</i>).....	21
1.4. Структурні складники методичної системи формування предметної географічної компетентності учнів (<i>Л. Вішнікіна</i>).....	32
1.5. Методологічні підходи до вивчення трансформації суспільно-географічних систем у старшій та вищій школі (<i>П. Шуканов</i>).....	41

РОЗДІЛ 2. КОМПЕТЕНТНІСНО-ФОРМУВАЛЬНІ УРОКИ ГЕОГРАФІЇ	65
2.1 Різновиди та структура компетентнісно-формувальних уроків географії (<i>Л. Вішнікіна</i>).....	65
2.1.1. Різновиди компетентнісно-формувальних уроків географії.....	65
2.1.2. Вимоги до компетентнісно-формувального уроку географії.....	67
2.1.3 Проектування компетентнісно-формувальних уроків географії.....	69
2.1.4. Нетрадиційні види компетентнісно-формувальних уроків географії.....	89
2.2 Методика контролю рівня сформованості предметних географічних компетентностей учнів (<i>Л. Вішнікіна</i>).....	95
2.3 Застосування сучасних засобів навчання у процесі викладання географічних дисциплін (<i>Л. Вішнікіна</i>).....	114
2.4 Компетентнісно-орієнтовані завдання з географії (<i>Л. Галушка</i>).....	122
2.5 Навчальне графічне моделювання як засіб навчання географії (<i>Л. Вішнікіна</i>).....	130
2.6 Методика формування картографічної компетентності учнів на уроках географії (<i>О. Федій</i>)	138
2.6.1. Географічна карта як просторова модель.....	138
2.6.2. Сутність картографічного методу.....	148
2.6.3. Способи відображення на тематичних картах.....	154
2.6.4. Використання топографічних карт.....	157
2.7. Розвиток міжпредметної країнознавчої компетентності учнів у процесі вивчення шкільних курсів географії (<i>А. Шуканова</i>).....	168

2.8. Структурування компетентнісного змісту позашкільної географічно-краєзнавчої освіти та методичне забезпечення його засвоєння (Є. Копилець).....	174
---	-----

РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВЧИТЕЛЯ ГЕОГРАФІЇ.....187

3.1. Зміст і структура професійної компетентності вчителя географії та його самоосвітня діяльність (А. Шуканова).....	187
3.2. Полікультурна компетентність вчителя географії (В. Глухота).....	201
3.3. Місцеве середовище як навчальний майданчик з географії (С. Сарнавський).....	215
3.3.1. Поняття про місцеве середовище та його три ключові особливості – довкілля, культура та суспільство.....	215
3.3.2. Визначення поняття «Навчання на відкритому повітрі».....	220
3.3.3. Еволюція поглядів на навчання на відкритому повітрі.....	219
3.3.4. Види діяльності, які практикуються в різних країнах світу на відкритому повітрі.....	222
3.3.5. Приклади форм навчальних проектів навчання на відкритому повітрі у різних країнах.....	224
3.3.6. Переваги та недоліки навчання на відкритому повітрі.....	228
3.3.7. Методика проведення уроків на відкритому повітрі.....	232
3.3.8. Методичні вказівки щодо виконання польових географічних досліджень	239
3.4. Ретроспективно-краєзнавчий підхід до формування географічних компетентностей учителя географії (В. Єрмаков).....	244
3.5. Підходи до тлумачення професійної компетентності керівника гуртка географічного краєзнавства(Є. Копилець).....	255

44. Negt O., Dieckmann H., Schachtsiek B. Lernen in einer Welt gesellschaftlicher Umbrüche. Lernkonzepte im Wandel. Die Zukunft der Bildung. Stuttgart : Klett-Cotta 1998. S. 21–44.

45. On the European Dimension of Education. Commission of the European Communities [Електронний ресурс] // Green Paper. URL: http://ec.europa.eu/green-papers/pdf/education_gp_com_93.pdf (дата звернення: 20.10.2015). Назва з екрана

46. Recommendation of the European Parliament and of the council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning (2006/962/EC) : Annex Key Competences For Lifelong Learning. A European Reference Framework [Електронний ресурс]. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32006H0962> (дата звернення: 25.04.2016). Назва з екрана.

47. Savvides N. The European Dimension in the National Curriculum for England. Implementing European Union Education and Training Policy. A Comparative Study of Issues in Four Member States / edited by: David Phillips and Hubert Ertl. Secaurus ; Kluwer :Academic Publishers, 2003. P. 143–160.

48. Torcos F. The European Educational Space and the Construction of European Identity. Thesis. 2008. 244 p.

49. Wesselink R., Mulder M., Biemans H. Evaluation of the Utility of a Model for Competence-Based VET. Paper presented at the Annual Meeting of the AERA, Chicago, April 9–13. Wageningen : Wageningen University, ECS, 2007. 323 p.

1.5. Методологічні підходи до вивчення трансформації суспільно-географічних систем у старшій та вищій школі

Враховуючи трансформаційні особливості сучасного світу, а також проблему міжцивілізаційної взаємодії на різних рівнях геопросторової організації суспільства, особливо актуальними є питання культурно-історичної самоідентифікації кожної нації та окремої людини в глобальному цивілізаційному просторі. Науково-методологічним апаратом, адекватним цій проблемі, в більшій мірі володіє географія, яка має важливе значення в системному пізнанні природи і суспільства. Останнім часом різноманітні трансформаційні проблеми стимулюють багатьох науковців і вчителів до пошуку шляхів удосконалення загальнонаукової та конкретно географічної методології дослідження і викладання географії.

Оскільки вищим рівнем прояву природи і біосфери є людина, а її найважливішою ознакою – духовність і культура, географічні особливості трансформації світу в їх системній єдності доцільно розглядати з врахуванням необхідності вдосконалення методологічної основи вивчення географії. Актуальність даної проблеми зростає у зв'язку з об'єктивними потребами переходу від формаційного до цивілізаційного підходу при вивченні процесів геопросторової організації суспільства. Вдосконалення методологічної основи сприяє підвищенню загальноосвітньої цінності географії в процесі формування світоглядного розуміння географічної оболонки як природного та природно-техногенного середовища, у якому живе людина.

Зміст програми з географії у старшій школі та в закладах вищої освіти базується на принципах науковості, неперервності та наступності географічної освіти, її інтеграції на основі внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків, диференціації навчального матеріалу відповідно до вікових особливостей учнів

і студентів. Формування географічної картини світу відбувається на прикладах вивчення систем розселення та просторової організації життєдіяльності в окремих регіонах і країнах світу з урахуванням сучасних геополітичних, соціально-економічних та екологічних аспектів. Викладання географічних дисциплін у закладах вищої освіти та вивчення географії у старшій школі повинні сприяти «формуванню не лише предметних (географічних), а й ключових компетентностей (інформаційно-цифрової, соціальної і громадянської, підприємницької, загальнокультурної та екологічної грамотності тощо) [1]. У відповідності до рекомендації Європейського Парламенту та Ради ЄС від 7 січня 2018 року серед ключових компетентностей для навчання впродовж життя особливого значення має компетентність культурної обізнаності та самовираження, самоідентифікації людини (Cultural awareness and expression competence) [14].

Для ефективного вирішення таких завдань важливого значення набуває більш активне використання актуальних методологічних основ як при викладанні так і вивченні географії. Таким чином підвищується якість організації та самоорганізації освітнього процесу, відповідні форми, методи, та технології навчання. Все це сприяє розкриттю та реалізації творчого потенціалу як педагога так і здобувачів освіти. Будь-яка форма пізнання передбачає набуття знань у процесі взаємодії суб'єкта і об'єкту для осягнення особливостей і закономірностей розвитку світу. Пізнавальна діяльність людини свідомо або підсвідомо спрямована на отримання, розуміння і засвоєння істини. Результатом цього процесу може бути нове знання про навколишній світ і саму людину. Нове знання часто виникає інтуїтивно і є результатом творчого прозріння. Тому «продуктивна діяльність, спрямована на отримання об'єктивно нового результату називається творчістю» [11, с. 6]. Оскільки пізнання, як процес відображення дійсності у свідомості людини, завжди обумовлене різними суспільно-історичними та географічними особливостями, необхідно враховувати не тільки форми пізнання самі по собі, але і просторово-часовий взаємозв'язок між ними. Такий взаємозв'язок особливо наочно проявляється при аналізі історичних типів світогляду як духовно-практичного феномену в розвитку людини і суспільства. Світогляд (світоспоглядання) зазвичай визначається як сукупність або система узагальнених поглядів на навколишній світ і місце (значення) людини в цьому світі. Фактично світогляд проявляється через уявлення особистості та соціальної спільноти про сутність і устрій світу, з урахуванням відношення людини (людей) до свого оточення і до самих себе. Залежно від поглядів на навколишню дійсність формується переконання як основа світогляду, а також ідеали і принципи пізнання, які визначають цілі й характер діяльності людини і суспільства. У результаті існує певна ієрархія цінностей, яка характеризує світогляд як своєрідну вісь координат, за допомогою якої людина пізнає навколишній світ, визначає суспільні та особисті цілі, розпізнає сутність подій, вчинки інших людей і в цілому стан суспільства.

Після введення І. Кантом (1724-1804) терміна «світогляд» поширилося споглядацьке, просвітницьке тлумачення цього поняття. Такий спрощений підхід ґрунтується на тому, що є загальні закони буття, а знання цих законів

складає світогляд як систему поглядів на світ і місце людини у цьому світі. З цієї причини часто ототожнюються світогляд і знання. При цьому знання становлять тільки інформаційний аспект і більше відображають компетенцію людини, але не основу світогляду. Саме абсолютизація знання є причиною істотного недоліку просвітницької концепції розвитку людини і споглядального уявлення про світогляд. У процесі становлення світогляду формується, а точніше трансформується особистість, яка є зосередженням своїх переконань, ідеалів і життєвих установок, «а тому світогляд має місце лише там, де є «само», тобто самоздобуття, самовиховання, саморозвиток, самовдосконалення, самоосвіта, самообмеження» [19, с. 6]. Отже, світогляд являє собою інтегральний духовно-психологічний стан людини або спільноти людей, які прагнуть до певного способу життєдіяльності і мислення на основі системи принципів, знань, ідеалів, переконань, ціннісних орієнтацій, сподівань і вірувань, які визначають місце індивіда в суспільстві та соціального суб'єкта у світі. Все це на системно-методологічному рівні уособлюється саме в процесі формування ключових і предметно-географічних компетентностей людини.

Рис. 1.3. Основні типи світогляду людини.

Таким чином, світогляд відображує суспільну самосвідомість суб'єкта, який прагне пізнати соціальну сутність людини і оцінити її духовно-практичну діяльність, а також значимість себе, інших людей, різних об'єктів і проявів навколишнього світу. Функціональне значення світогляду полягає в його універсальності та практичності, так як він орієнтує особистість (суспільство) на усвідомлення і вирішення найважливіших проблем людства. За допомогою переконань і життєвих імперативів мислення стимулює діяльність, яка сприяє практичному втіленню ідеї, як відображення ідеалу і віри в її досягнення на основі любові та надії на те, що людина сприймає як святе, дороге і тому необхідне для нормальної життєдіяльності. Зміст світогляду в основному залежить від тієї сфери діяльності, якій людина надає перевагу. У цілому, за змістом і суспільній значущості можна виділити такі типи світогляду людини:

релігійний, міфологічний, філософський, науково-теоретичний і буденно-життєвий світогляд (рис. 1.3).

В умовах зростаючої ролі наукової інформації особливого значення набуває географічний підхід до осмислення трансформаційних явищ, що відбуваються як у суспільстві, так і в природі. У наш час науковий аналіз, оцінка і відповідні висновки можуть бути корисними як для об'єктивного сприйняття, розуміння, так і для вдосконалення свого світогляду щодо вищезазначених питань. Це пояснюється тим, що важливим чинником глобалізації та регіоналізації світу є сама наука та її вплив на розвиток антропогенних систем різних рівнів. У цьому контексті особливою актуальністю характеризуються сучасний стан і перспективи розвитку географічної науки і освіти. Проблема розвитку географічних знань в Україні є складовою частиною глобальної проблематики визначення стратегічних шляхів трансформації наукового пізнання та освіти, як важливої умови переходу людини від неучтва до вищого, тобто об'єктивно нормативного (істинного) знання.

Якщо в цілому наука визначається як сфера людської діяльності, функцією якої є створення і теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність, то у вузькому сенсі термін «наука» вживається для позначення різних галузей об'єктивного пізнання, зокрема географії. На думку українських географів Я. Б. Олійника та А. В. Степаненка наука і освіта – це важлива складова частина загальних продуктивних сил. Важливою функцією методології науки вони відзначають створення і використання теоретично систематизованих знань про дійсність як основу якісної освіти. «Поняття «наука» включає в себе як діяльність зі здобування нового знання, так і результат цієї діяльності – суму набутих на даний момент наукових знань» [12, с. 13].

Оскільки пізнання, як процес відображення дійсності у свідомості людини, завжди обумовлене різними суспільно-історичними та географічними особливостями, необхідно враховувати не тільки форми пізнання самі по собі, але і просторово-часовий взаємозв'язок між ними. При формуванні географічної картини світу у вітчизняній науці відбувається перехід від формаційного підходу, який домінував раніше, до цивілізаційного підходу. Його основою є концепція поступального розвитку єдиної світової цивілізації як системної сукупності різних, але взаємопов'язаних між собою макрорегіональних субцивілізацій. Цивілізаційні закономірності розкриваються в системній єдності просторово-часової парадигми «премодерн-модерн-постмодерн», з врахуванням сакральних-наукових аспектів розвитку географії та освіти. Відповідно до даної парадигми вся історія розвитку суспільства і науки поділяється на три етапи – традиційний (премодерн, доіндустріальний), сучасний (модерн, індустріальний), інформаційний (постмодерн, постіндустріальний). Виділені вище етапи за часом також відповідають триєдиній системі координат, яка з точки зору історії як науки, відповідає типології: стародавній час (традиційний етап), новий час (сучасний етап), новітній час (інформаційний етап).

Закономірна зміна наукової парадигми обумовлена не стільки раціонально-логічною трансформацією мислення, скільки ціннісно-історичними установками часу, культурного простору та метафізичними особливостями поширення інформації (концепція метавсесвіту і метагеографії). Все це необхідно враховувати при формуванні як предметно-географічних так і ключових компетентностей здобувачів освіти. Тоді стає можливим врахування в освітньому процесі триєдиного системного взаємозв'язку: релігія ↔ філософія ↔ наука, який багато в чому підтверджується через похідну тріаду: теорія ↔ методологія ↔ практика, як реальне поєднання сакрально-географічного і фізичного простору.

Таким чином проявляється важливий методологічний принцип: всякому часу в конкретному просторі відповідає свій домінуючий дух і сприйняття світу, а кожному духу в тому ж просторі властивий свій час, знання і розуміння буття. Філософсько-методологічна концепція єдності простору і часу передбачає включення у визначення «географічного простору» ознаки динамічності як віддзеркалення безперервності розвитку географічних об'єктів. При цьому фізичний простір географічного об'єкту відповідає дискретності, а поле – континуальності географічного простору. При взаємоперетині та взаємопроникненні полів окремих об'єктів утворюється симплекс як складний географічний простір, у якому якість єдності формується на основі силової взаємодії різних, навіть суперечливих полів.

Проблема розкриття сутності та диференціації цивілізаційного простору розглядається через асоціацію простору з середовищем проживання локальних і макрорегіональних цивілізацій (глокалізація), які у сукупності утворюють простір глобальної цивілізації.

Оскільки «класичного» визначення цивілізації немає, як і однозначних критеріїв їх виділення, переважає думка про цивілізацію як найвищу та найбільш стійку форму територіальної організації конкретного суспільства і соціосфери в цілому. В узагальненому вигляді вся різноманітність цивілізацій зводиться до співставлення і протиставлення Схід – Захід. При цьому враховується не тільки природно-географічне, а й сакрально-просторове взаємопоєднання двох суперечливих, але історично взаємопов'язаних складових глобального цивілізаційного простору. В останні десятиліття дана дихотомія все частіше розглядається з урахуванням неминучого переходу національних суспільно-географічних систем від індустріального до постіндустріального етапу розвитку, з перспективою формування глобальної інформаційної цивілізації. На різних рівнях функціонування основними компонентами глобального цивілізаційного простору як системи, є територіальна (геопросторова), демографічна (населення), соціально-економічна, управлінська (кратополітична) і сакральна (культурно-релігійна) сфери життєдіяльності суспільства. На цивілізаційному підході заснована сучасна геополітична теорія великих багатовимірних просторів професора В. О. Дергачова, який у своїх теоретичних побудовах, прагнучи подолати обмеженість географічного та економічного детермінізму традиційної та нової геополітики (геоекономіки), звертається також до невидимого духовного світу

людини і вказує на те, що простір світових цивілізацій характеризується стійкими культурно-генетичними кодами і архетипами, які проявляються в домінуючій ролі менталітету та морально-духовних цінностей людини.

При розгляді загальних суспільно-географічних закономірностей розвитку світу важливо враховувати, що з точки зору гносеології та суспільної географії, глобальною системою, в межах якої здійснюється просторова організація людської діяльності теоретично і практично розглядається антропосфера. Професор М. Д. Пістун зазначає, що до антропосфери слід відносити все суспільне життя людей, з урахуванням сукупності законів розвитку суспільства та впливу на нього біологічних, фізико-хімічних та інших законів природи. Антропосфера розглядається як складне утворення, яке складається з окремих компонентів (сфер), об'єднаних діяльністю людини: природно-ресурсна сфера; соціосфера; економосфера; культуросфера; техносфера; політосфера [13, с. 23]. Кожна з перелічених сфер пов'язана з певними потребами людини, які в сукупності проявляються у формі відповідних особистісних і суспільних потреб.

На думку О. І. Шаблія у зв'язку з тим, що на сучасному етапі українська наука відмовляється від «історико-матеріалістичного» трактування суспільства, то потрібно відповідно розглядати його як складну систему кількох сфер: «демографічної, соціальної, технічної, господарської (економічної), екологічної, політичної, духовної, які перебувають між собою у взаємному зв'язку та формують територіальні (геопросторові) єдності, починаючи від локальних і регіональних і закінчуючи глобальною» [21, с. 10]. О. І. Шаблій в якості класичних форм геопросторової організації суспільства наводить державу (країну) та економічний район, які розглядаються на різних рівнях геопросторової організації суспільства: світовому, національному, регіональному та локальному. На світовому рівні головною формою геопросторової організації суспільства є держава (країна), як нульова точка відліку в загальній сукупності форм політичної організації, потім йдуть наддержавні форми (блоки і групи держав), а граничною, тобто глобальною формою, на думку дослідника, є світова співдружність держав – Організація Об'єднаних Націй.

Усі просторово-географічні об'єкти поєднують або можуть поєднувати в собі інформаційність і матеріальність. Інформаційна програма взаємодії у просторі та часі різних матеріальних частин об'єднує їх в єдину систему. «Отже, саме інформаційна сутність додає системі неповторний вигляд і фактично робить систему системою, формуючи її зі стандартних матеріальних блоків» [8, с. 19]. Тому система – це не просто сукупність окремих частин, а така цілісність (спільність), яка породжує нову якість, раніше не властиву складовим частинам цієї системи. Це означає, що системну цілісність об'єкта неможливо повноцінно пізнати і зрозуміти тільки на основі вивчення властивостей її окремих компонентів. Наприклад, вода в гідросфері володіє такими властивостями, яких немає окремо ні у водню, ні у кисню, як складових самої води. Крім того, в біосфері різні ссавці мають стандартний набір органів, але самі ці тварини істотно відрізняються одна від одного за своїми формами і

функціями. Отже, поєднання схожих (подібних) компонентів може призвести до появи абсолютно різних за якістю систем. Таким чином проявляється системний ефект, коли актуальним стає діалектичний закон переходу кількісних змін у якісні. Сутність системного ефекту в тому, що при об'єднанні елементів і посиленні взаємозв'язку між ними з'являються нові (додаткові) потенції, тобто проявляється синергізм і виникають нові властивості у вигляді емерджентності [7, с. 137]. Наочним підтвердженням вищесказаного є міжнародна інтеграція та регіоналізація різних країн світу. У результаті об'єднання окремих держав посилюється значимість кожного об'єкта (суб'єкта) за допомогою впливу інших об'єктів (суб'єктів) у процесі спільної дії, спрямованого на досягнення спільної мети. Особливо сила синергізму зростає, коли ускладнюється система, підвищується рівень її організації та векторної односпрямованості складових компонентів (наприклад, в структурній єдності країн Європейського Союзу).

У 60-х роках ХХ століття американський учений Т. Кун розробив основи парадигмального підходу. Після появи його книги «Структура наукових революцій» в географії, як і в інших науках, все більше став застосовуватися методологічний принцип парадигми (від грец. *paradeigma* – приклад, зразок). За твердженням Т. Куна, парадигма – це не суб'єктивний плід індивідуальної творчості, а система теоретичних положень, якими визначається даний етап розвитку науки і якими керується наукове співтовариство. Універсальне значення парадигми проявляється у взаємозв'язку сакрального і наукового пізнання світу. В результаті формується сакрально-наукова картина світу, яка відображає системні установки і принципи освоєння буття, передбачає деякі обмеження у сфері різних гіпотез і припущень з метою впливу на формування норм об'єктивно-пізнавального процесу. Тому сакрально-наукова картина світу включає в себе знання, які відповідають критеріям істинності та науковості в конкретно-історичний період розвитку людства. У цілому розробка і застосування парадигми не обмежується визначенням універсальних констант, вони можуть також сприяти відкриттю різних кількісних законів, закономірностей та особливостей розвитку природи і суспільства.

Отже, у даному дослідженні застосовано кілька методологічних підходів, які взаємно доповнюють один одного. Основним підходом, безумовно, є географічний, який передбачає дослідження явищ або географічних процесів та об'єктів комплексно і у просторі. Ці основні вимоги географічного підходу є основою сучасної географічної методології і реалізовані у досить широкому спектрі спеціальних географічних методів досліджень. Комплексність дослідження забезпечується використанням специфічного для географії і синтетичного за суттю поняттєво-термінологічного апарату географії і, зокрема – суспільної географії. Його основна особливість полягає у тому, що він поєднує у собі поняття і основні дефініції інших наук – природничих, технічних і суспільних, що особливо притаманне суспільній географії. Адже саме в її об'єкті органічно сполучені природні, соціальні та господарські системи, які поєднані у такому синтетичному понятті, як «суспільно-географічна система». Друга вимога географічного підходу виконується завдяки тому, що суспільна

географія, як і географія взагалі, базуються на сучасній хорологічній парадигмі, тому традиційним для неї є просторовий аналіз процесів і об'єктів.

Географічний підхід нерозривно пов'язаний із системним підходом, який відкриває широкі можливості у дослідженні таких неоднорідних і складних об'єктів, як географічна оболонка. Прогресуючий процес глобалізації все більше посилює системний характер всіх процесів, що протікають в глобальній суспільно-географічній системі. Це проявляється, перш за все, у посиленні зв'язків і взаємозалежності між окремими країнами і регіонами, що вимагає більше уваги до організації та управління глобальним географічним простором. Не випадково транснаціональні корпорації, які є породженням і результатом глобалізації, починають відігравати в економічному житті світового господарства все більшу роль. Їхня діяльність має інтернаціональний характер, бо національні інтереси окремих країн не є визначальними і часто не враховуються в організації виробничих процесів. Врешті-решт, це може призвести до чергового фазового переходу глобальної суспільно-географічної системи в якісно новий стан, коли владні інститути окремих держав будуть мати суттєво менший вплив на суспільство, що буде породжувати локальні та міжнародні конфлікти. Така перспектива глобального перетворення світу вимагає детального системного дослідження можливих шляхів розвитку країн, регіонів, континентів і світу в цілому. Зрозуміло, що тільки на основі системного підходу можливо з'ясувати всі аспекти взаємовідносин між підсистемами географічної оболонки.

З точки зору системного підходу, сьогоdnішній світ є великою динамічною, складною, відкритою і погано організованою системою з ієрархічною структурою, утвореною різними за формою і змістом підсистемами. Зв'язки між окремими елементами і підсистемами мають неоднозначний і часто суперечливий характер. У цьому велике значення мають фізико-географічні та ментальні особливості суб'єктів взаємодії, які на міжнародному рівні визначають суб'єктивно-суспільні мотиви, інтереси, механізми і форми впливу тощо. Кожна географічна система, як і будь-яка система взагалі, характеризується двома векторами розвитку: внутрішнім і зовнішнім. Внутрішній вектор описує внутрішню адаптацію підсистем і елементів, що проявляється у стабільності або динамічності структури, характері, динаміці та інтенсивності внутрішньосистемних зв'язків, розподілі і перерозподілі функцій і пов'язаній з цими процесами зміні ефективності функціонування системи в цілому. Внутрішня динаміка системи визначається характером та інтенсивністю речовинно-енергетично-інформаційного обміну між елементами і підсистемами, а також станом каналів зв'язку. Зовнішній вектор відображає зовнішню адаптацію системи, тобто, її взаємодію з іншими системами, а узагальнено – із зовнішнім середовищем. Речовинно-енергетично-інформаційний обмін між системою і середовищем є визначальним у зовнішній адаптації системи. Якщо зовнішнє середовище не змінюється, а система знаходиться у збалансованому стані, її внутрішня адаптація швидко призводить до стабільного стану і система функціонує без значного розвитку (зміни структури, ефективності і т. д.). При змінах зовнішнього середовища система

переходить в нерівноважний стан, внаслідок чого внутрішня адаптація продовжується і супроводжується зміною внутрішніх властивостей і ознак системи таким чином, щоб мінімізувати вплив середовища. При цьому система може прогресувати, ускладнюючи структуру і урізноманітнюючи свої функції, або регресувати, спрощуючи структуру і функції аж до повного руйнування.

Проектуючи викладене вище на глобальну суспільно-географічну систему (СГС), як середовище функціонування окремих країн і блоків, необхідно врахувати її деякі особливості. По-перше, нестабільність глобальної СГС зумовлена загальними процесами глобалізації та нестабільністю її підсистем. Тому вона постійно знаходиться у динамічному стані, а всі її підсистеми є нерівноважними і знаходяться у стані зовнішньої та внутрішньої адаптації. По-друге, загальні об'єктивні закономірності розвитку соціогеосистем, які визначаються фундаментальними законами розвитку матеріального світу, стосуються тільки природних і, частково, господарських підсистем. Розвиток соціальних підсистем знаходиться під впливом суб'єктивних факторів, тому вони в подібних або аналогічних ситуаціях поведуть себе по-різному. Ця непередбачуваність соціальних систем, які в складі суспільно-географічних систем мають значно швидшу динаміку і домінуюче положення, визначає особливу складність дослідження глобальної географічної системи.

Слід зазначити, що суспільно-географічне дослідження глобальної системи передбачає вивчення територіальних особливостей розподілу показників різних аспектів суспільного життя – від меркантильно-матеріальних, політичних і соціальних до морально-духовних. Особливі труднощі виникають у дослідженні духовних аспектів, бо традиційно дуже неоднозначними вважаються оцінки ментально-духовних компонентів суспільства, які є суб'єктивними за суттю, але виявляють ознаки статистичної стійкості (однорідності) відповідно до законів теорії ймовірностей. Так, закон великих чисел, який є основою математичної статистики, доводить, що при опитуванні досить великої кількості респондентів результати і висновки є достовірними. Не дивлячись на те, що кожний респондент висловлює свою власну суб'єктивну точку зору, всі результати опитування у сукупності, як випадкові величини, досить точно відображають відповідний зріз суспільства. Звідси випливає, що найбільш адекватний стохастичному характеру емпіричного матеріалу є науковий апарат математичної статистики. Відповідно до цього згадана вище непередбачуваність поведінки соціальних підсистем глобальної суспільно-географічної системи може бути описана в термінах теорії ймовірностей і математичної статистики.

Третій методологічний підхід – це синергетичний. Вважається, що він дає можливість більш детально описати перспективи саморозвитку систем, бо синергетика розглядається переважно як наука про саморозвиток. Однак у географії синергетичний підхід має значно ширший діапазон застосування, враховуючи, що синергетика одночасно є наукою і про взаємодію. Зважаючи на складність і неоднорідність об'єкту географії (природні, соціальні, економічні процеси тощо), для повноти його охоплення застосовуються міждисциплінарні

дослідження, тобто об'єкт вивчається з різних точок зору, що відповідає вимогам географічного і синергетичного підходів. Це дає можливість отримати цілісну та неспотворену картину взаємодії компонентів географічної оболонки, а відтак відтворити процес її розвитку у загальних рисах, або акцентуючи увагу на найбільш важливих деталях. В рамках суспільно-географічного дослідження синергетичний підхід забезпечує найбільш повне і вичерпне вивчення складних і неоднозначних взаємозв'язків між різними підсистемами СГС. Кожна суспільно-географічна система характеризується сукупністю статистичних параметрів, які відображають різні сторони суспільного буття – соціальну, господарську, економічну, ресурсну, екологічну тощо. Зрозуміло, що широта охоплення різних підсистем СГС визначає достовірність і надійність отриманих результатів. Априорі необхідно формувати інформаційну базу даних суспільно-географічного дослідження таким чином, щоб вона містила якомога більше даних про об'єкт. Але статистична інформація накопичується і подається відповідно до національних стандартів статистичної звітності. Це означає, що кожна країна самостійно визначає, яка саме інформація і в якій формі має відобразитися в офіційних статистичних матеріалах. І, якщо для окремих країн можна отримати досить великий обсяг статистичної інформації, то для сукупності країн обсяг узгодженої інформації є значно меншим, незважаючи на міжнародні стандарти, які розробляються міжнародною спільнотою (наприклад, глобальна і регіональні системи індикаторів сталого розвитку). Це основна причина того, що у дослідженні міжнародної діяльності за статистичними даними обсяг вихідної інформації, як правило, дуже обмежений. Тому зростає важливість коректної обробки наявної інформації для отримання максимально ефективного результату, що забезпечує синергетичний підхід.

Історичний підхід дає можливість досліджувати об'єкти у розвитку (час і простір). Особливо це має велике значення для глобальної суспільно-географічної системи, враховуючи її динамічність і нестабільність окремих країн і регіонів світу. Суть історичного підходу полягає у тому, що всі явища, події розглядаються як процеси у часі і просторі. Завдяки цьому виявляється дія чинників і об'єкт дослідження представляється не просто як часовий зріз процесу у даний момент, а як певна фаза процесу, для якої відома і зрозуміла передісторія, а також можна передбачити можливі сценарії розвитку у майбутньому. При цьому треба враховувати, що часові тенденції (тренди) розвитку суспільно-географічної системи та її окремих підсистем і елементів мають ймовірнісний характер, тобто, їхня однозначна оцінка неможлива. Тому прогнози теж описуються в термінах теорії ймовірностей, частіше всього розглядається певна множина можливих сценаріїв розвитку географічних систем, з якої вибирається найбільш вірогідний як основний, а інші розробляються як альтернативні. Але навіть такий неоднозначний прогноз розвитку важливий для планування і управління розвитком суспільства на всіх рівнях узагальнення СГС. З точки зору теорії саморозвитку систем подібний аналіз є основою для прогнозу зміни траєкторії розвитку системи в точці біфуркації. Зрозуміло, що більш складна система має складнішу траєкторію і більший вибір можливих сценаріїв розвитку. Звідси випливає, що ускладнення

структури системи при переході, наприклад, до вищих ступенів організації—від окремих країн до блоків, субрегіонів, континентів і, нарешті, до глобальної СГС збільшує кількість таких точок біфуркації та зумовлює більшу проблемність прогнозу.

При вивченні географії доцільно використовувати інформаційний аналіз, що зумовлено важливістю та інформативністю його результатів. При цьому основний інформаційний показник, який аналізується, – це інформаційна ентропія, яка є функцією стану системи і відображає міру її організованості, впорядкованості, різноманіття, структурованості тощо. Після того, як І. Пригожин у 70-х роках минулого століття обґрунтував інформаційний критерій еволюції систем, який передбачає для прогресуючої у розвитку системи переважання приросту інформації системи порівняно з приростом її маси або кількості елементів, цей системний параметр став дієвим інструментом аналізу розвитку і саморозвитку систем. Вважається, що в системі, яка здатна до саморозвитку, кількість власної інформації неухильно зростає, що свідчить про ускладнення структури системи (її еволюцію). Порівнюючи кількість інформації у системі у послідовні моменти часу, можна визначати характер її розвитку: еволюційний розвиток супроводжується накопиченням якісної інформації, а регресивний – зменшенням кількості інформації.

Інформаційна ентропія, як функція стану системи, визначається за загальновідомою формулою автора теорії інформації К. Шеннона:

$$I = - \sum_{i=1}^N p_i \log_2 p_i$$

де p_i – імовірності варіантів станів системи;

N – кількість можливих станів системи.

Але інформаційна ентропія не має однозначної інтерпретації стосовно географічних систем. Пов'язане це з тим, що самі поняття впорядкованості та різноманіття, наприклад, суспільно-географічних систем можуть трактуватися по-різному в залежності від співвідношення випадкових і детермінованих зв'язків у географічній системі. Різноманіття СГС пропорційне кількості можливих станів системи, або ступенів свободи в ній. А це, в свою чергу залежить від наявності випадкових механізмів внутрішньої та зовнішньої адаптації географічної системи. Як правило, СГС з переважанням випадкових зв'язків мають високий потенціал адаптації, здатні краще пристосовуватись до змін зовнішнього середовища і взагалі мають вищий потенціал еволюції. Вони здатні швидше і ефективніше перебудовувати свою структуру у процесі адаптації, що надає їм перевагу у конкурентній боротьбі. Крім того, вони краще протистоять зовнішнім впливам і витримують різкі зміни середовища у широкому діапазоні. З цієї точки зору інформаційна ентропія є позитивним показником, бо опосередковано характеризує еволюційний потенціал географічних систем. Натомість внутрішні механізми саморегуляції та управління в таких геосистемах протікають більш складно із-за неоднозначності та певної інертності зв'язків між підсистемами і елементами.

З іншого боку добре організовані та впорядковані суспільно-географічні системи мають меншу ентропію і відповідно менше ступенів свободи. Вони дуже ефективно функціонують у вузькому діапазоні змін зовнішнього середовища і важко пристосовуються до його різких змін, бо в них переважають детерміновані процеси, суспільні механізми чітко визначені і не допускають відхилень, що характерно саме для випадкових механізмів. Відповідно до цього добре впорядковані і організовані СГС мають значно менший потенціал еволюції, гірше адаптуються і частіше програють у конкурентній боротьбі. Тому суспільно-географічні системи, які мали чітку спеціалізацію і успішно функціонували в одних умовах (наприклад, в умовах планової економіки СРСР), значно важче переживають перехід до ринкової економіки, основою якої є саме випадкові процеси формування ринку. Збільшення інформаційної ентропії в таких СГС свідчить про погіршення їхньої впорядкованості, що створює додаткові труднощі в їх управлінні, плануванні та прогнозуванні. Для того, щоб успішно адаптуватися і працювати в умовах сучасних ринків товарів і послуг, слід відстежувати та розуміти глибинні причини і наслідки процесів, які відбуваються в сучасному світовому господарстві. Це можливо лише за умови вільного орієнтування у ситуації, що складається в процесі формування кон'юнктури конкретного ринку. Як відомо, кон'юнктура враховує збіг обставин чи стан речей на відповідному ринку, здатних впливати на господарську діяльність конкретного підприємства і розвиток економіки в цілому. Тому вивчення кон'юнктури окремого товарного ринку необхідне для того, щоб правильно оцінити її поточний стан, передбачити можливі зміни і розробити відповідну стратегію розвитку СГС.

Проте цей процес має стохастичний характер і відбувається під постійним впливом комплексу суперечливих чинників, які обумовлюють певні коливання і відхилення від основної тенденції розвитку ринку. Як відзначає Дж. Глік, стохастичний процес не є ні детермінованим, ні випадковим. Він управляється набором ймовірностей [2, с. 241]. Це означає, що наступна подія на ринку не може бути точно прорахованою і вона не є абсолютно незалежною. Отже, кожний стан ринку визначається ймовірністю, яка залежить від стану системи в цілому і від чинників впливу попередніх станів різних компонентів світового економічного порядку. Вдосконалення теоретичних основ викладання та вивчення географії можливо з врахуванням факторів геоекономічної трансформації суспільно-географічних систем в умовах глобалізації та регіоналізації світу. Для досягнення даної мети передбачається використання методики моніторингового дослідження, зокрема аналізу розвитку світового ринку та міжнародних економічних відносин. Термін «моніторинг» можна розглядати з різних точок зору. Так, наприклад, Ж.Г. Ганєєва моніторинг розуміє як безперервне стеження за будь-яким процесом з метою виявлення його відповідності бажаному результату. М.Ф. Реймерс, в свою чергу зазначає, що суть моніторингу полягає у виконанні двох взаємозалежних функцій – спостереження та попередження. Вчений підкреслює, що моніторинг – це визначення невеликої кількості показників, які відображають стан системи. При цьому методом повторних вимірювань збирається та аналізується інформація в

динаміці та використовується порівняння з базовими та нормативними документами. Моніторинг можна також розглядати як систематичний збір та обробку інформації, яка може бути використана для покращення прийняття рішення, а також побічно, для інформування громадськості, або як інструмент зворотного зв'язку з метою здійснення проектів, оцінки та планування політики та бізнесу на ринку відповідних послуг. Основна сфера практичного використання моніторингу – це управління, а точніше інформаційне обслуговування управління в різних областях діяльності.

Моніторинг представляє собою доволі складне явище. Він використовується в різних сферах для вирішення різного роду завдань, але при цьому має спільні характеристики та властивості. Отже ми можемо запропонувати наступне визначення поняття «моніторинг» – «це спеціальна система збору інформації про стан суспільно-географічних об'єктів, прогнозування на підставі об'єктивних даних динаміки і основних тенденцій їх розвитку та розробка науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття управлінських рішень стосовно підвищення ефективності функціонування суб'єктів національного ринку» [22]. Моніторинг завжди передбачає спостереження за об'єктом дослідження і має превентивний характер. Предметом моніторингу виступає кон'юнктурний механізм функціонування відповідних суспільно-географічних систем, а також фактори, які викликають зміну цього механізму в короткостроковій та довгостроковій перспективі.

У відповідності до просторово-часової парадигми ми пропонуємо систематизувати і класифікувати різноманітні прояви суспільно-географічних систем з врахуванням поки що домінуючих СГС сучасного (індустріального) типу та переходу до міжнародно-інтеграційних (цивілізаційних) СГС постіндустріального типу:

- 1) Глобальна (загальнопланетарна) СГС;
- 2) Макрорегіональні (міжнародні) СГС;
- 3) Національні (державні) СГС;
- 4) Регіональні (внутрішньодержавні) СГС;
- 5) Локальні (місцеві) СГС.

Структура сучасної глобальної СГС у всіх аспектах складно організована, є ієрархічною і динамічною, завдяки чому протягом відносно коротких (порівняно з історією цивілізації) періодів часу вона переживає кардинальні зміни. Прикладом таких глобальних перебудов є перерозподіл сфер впливу після світових війн, переорієнтація векторів розвитку країн після розпаду СРСР, часткова втрата національних пріоритетів деяких розвинених країн ЄС в результаті масової імміграції вихідців з інших регіонів світу тощо. Характерним для структури глобальної СГС є високий рівень варіабельності її компонентів, внаслідок чого вони часто не збігаються у просторі, що вносить додаткові протиріччя і створює конфліктні ситуації. Так, дуже часто політичні інтереси країн визначаються економічними чинниками, але економічні альянси не завжди відповідають принципам зовнішньої політики їхніх учасників. Більше того, в економічні об'єднання вступають країни з різним політичним і громадським устроєм, різною політичною структурою суспільства, релігійними

уподобаннями, національними менталітетами тощо. Усе це створює дуже динамічну і складну мозаїку взаємодії та взаємоспілкування країн світу, що значно ускладнює її дослідження.

Офіційне управління та координація розвитку глобальної СГС здійснюється ООН, головними органами якої є Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна та Соціальна Рада, Рада з Опіки, Міжнародний Суд і Секретаріат (стаття 7 Статуту ООН) [16]. Геосхема ООН представляє систему, за якою всі країни світу утворюють макрогеографічні регіональні та субрегіональні групи. Цю систему розробив Статистичний відділ ООН задля статистичного аналізу макрогеографічних регіонів, на які поділені материки. В межах цього розбиття поділ на менші географічні регіони, а також вибрані економічні та інші угруповання, дозволяє здійснювати детальний аналіз. Статистичний відділ ООН зауважує, що «віднесення країни чи території до тієї чи іншої групи зроблене, щоб полегшити статистичну обробку, а не за політичними чи якимись іншими мотивами». Саме тому поділ світу на такі регіони і субрегіони не враховує деякі суспільно-географічні особливості сучасних країн глобальної СГС: Африка (субрегіони – Східна Африка, Центральна Африка, Північна Африка, Південна Африка, Західна Африка); Америка (субрегіони – Північна Америка, Латинська Америка і Кариби); Азія (субрегіони – Центральна Азія, Східна Азія, Південна Азія, Південно-Східна Азія, Західна Азія); Європа (субрегіони – Східна Європа і азійська частина Росії, Північна Європа, Південна Європа, Західна Європа); Океанія (субрегіони – Австралія і Нова Зеландія, Меланезія, Мікронезія, Полінезія). В цілому до складу ООН (станом на 2022 рік) входить 193 офіційно визнані держави та 2 держави-спостерігача: Ватикан і Держава Палестина. Загальна кількість населення глобальної СГС в липні 2022 року перевищила позначку у 7,9 млрд. людей [23].

У суспільно-географічній науці існує визначення макрорегіону світу як історично сформованого комплексу сусідніх народів, які належать до однієї цивілізації та взаємозалежно розвиваються у певних географічних умовах. З точки зору цивілізаційної парадигми в основі кожного макрорегіону має бути своєрідне ядро, навколо якого відбувається концентрація і територіальна організація цивілізаційного простору. Оскільки в період глобалізації важливим процесом є міжнародна регіоналізація світу, в якості таких ядер (концентрів) нами розглядаються найбільш стійкі, впливові та привабливі інтеграційні структури або найбільш значущі держави світу. У результаті проведених досліджень виявлено такі найбільш стійкі та привабливі інтеграційні угруповання світу макрорегіонального значення: АСЕАН (Асоціація держав Південно-Східної Азії), РСАДПЗ (Рада співробітництва арабських держав Перської затоки), САМ (Союз арабського Магрибу), ЄврАзЕС (Євразійське економічне співтовариство), ЄС (Європейський Союз), СААРК (Асоціація регіонального співробітництва Південної Азії), САДК (Співтовариство розвитку Півдня Африки), НАФТА (Північноамериканська угода про вільну торгівлю), МЕРКОСУР (Спільний ринок країн Південної Америки), АНЗСЕРТА (Австрало-Новозеландська угода про вільну торгівлю). Таким

чином макрорегіон визначається як гетерогенна форма територіальної організації національних суспільно-географічних систем у межах глобального цивілізаційного простору. У кожному макрорегіоні виділяється інтеграційне ядро, тобто держава або сукупність країн, які об'єднуються між собою соціально-економічно, а потім і політично, притягуючи до себе окремі СГС.

При вивченні географії все більш актуальним стає питання про глобалізацію як провідну тенденцію розвитку сучасного світу. Розвиток глобалізаційних процесів, їх вплив на різні регіони світу і трансформацію існуючих міжнародних відносин потребує використання суспільно-географічних та міждисциплінарних підходів до виявлення сутності даної проблематики в контексті існуючих науково-теоретичних і практичних протиріч. Прикладом таких протиріч є ставлення багатьох учених до розкриття і зіставлення понять «глобалізація» в цілому і «регіоналізація» зокрема. Тому виникає необхідність виявити, науково обґрунтувати і узгодити основні особливості розвитку глобалізаційних процесів. Дані питання розглянуто в працях таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як В. О. Дергачов, В. М. Лукашевич, Є. О. Маруняк, Ж. Атталі, І. Валлерстайн, З. Бжезинський, Дж. Даймонд, Г. Ках, Г. Кіссінджер, Е. Макґрю, Ф. Фукуяма, С. Хантингтон, Д. Хелд та ін. При цьому необхідна більша конкретизація і визначення основних ознак формального прояву глобалізації. З філософсько-методологічної точки зору підтверджується неоднозначність і суперечливість у визначенні «глобалізації», яку в цілому можна розглядати як явище, як простір і як процес. При цьому, розкриваючи сутність глобалізації, необхідно виходити з того, що «кожне явище, кожен процес, кожен простір має фізичне і духовне, матеріальне та ідеальне буття. Всі види буття мають свою самобутню душу» (І. М. Кунтуова). Таким чином, підтверджується наше прагнення до розкриття сутності глобальної трансформації антропосфери на основі системної єдності сакрального-наукового і природничо-наукового пізнання світу.

Щодо глобалізації констатується факт поєднання і взаємозв'язку унікальності та універсальності даного процесу. Тому в якості гіпотези або навіть постулату ми розглядаємо глобалізацію як уніфікацію світу. За допомогою такого поняття відбивається загальне уявлення про даний процес як про взаємозв'язок і єдність унікально-феноменального з універсально-загальним проявом тенденцій розвитку світу. У даному випадку поняття «світ» використовується в широкому сенсі слова як планета Земля, земна куля і весь рід людський, а у вузькому сенсі слова – це Всесвіт як Ойкумена, тобто вся заселена людьми або іншим чином залучена в сферу життєдіяльності суспільства частина земної кулі. Застосування такого підходу до розуміння глобалізації можна обґрунтувати також етимологічно (від грец. *etymon* – істина, справжнє значення слова). Багато дослідників походження слова «глобалізація» спочатку пов'язують з латинським поняттям *globus*, один з варіантів перекладу якого – куля, глобус. Далі в різних словниках та науковій літературі зустрічаються розбіжності: одні вважають, що безпосередньо поняття «глобалізація» вперше з'явилося в англійській мові, а інші пов'язують його походження з французькою мовою. З точки зору пізнання істини важливо

з'ясувати етимологічний сенс, первісне значення даного слова, а потім розкрити сутність явища, яке ним позначається.

Результати проведених нами досліджень свідчать про те, що з поняттям «уніфікація світу» пов'язані не одне, а два латинські слова – *globus* і *mundus*, які перекладаються як «світ», «всесвіт», «земна куля», «люди», «людство» тощо. Унаслідок домінування англійської мови у світі більшого поширення набули поняття *globalization* (глобалізація), *the globe* (земна куля) і *global* (глобальний). У той же час французький варіант уніфікації світу представлений двома близькими за значенням, але різними за формою словами – *globalisation* і *mondialisation* (з французької *monde* означає світ). Ідеологічною основою цих процесів є відповідно глобалізм і мондіалізм, які в суспільно-географічному сенсі поширюються на все людство і охоплюють всю земну кулю. Ці ідеології відображають спільність мети – всеосяжну уніфікацію світу, але проголошують різні методи для її досягнення. Мондіалісти пропонують здійснювати прагнення до всесвітньої єдності на основі поступової (еволюційної) і добровільної трансформації міжнародних відносин. У той же час глобалісти воліють стимулювати революційні перетворення і направляти розвиток світу через регіонально-глобальні кризи, як універсальний засіб для штучного і добровільно-примусового формування єдиної загальнопланетарної системи. Враховуючи спільність мети, тісний взаємозв'язок між глобалістами і мондіалістами, а також інші реалії останніх десятиліть глобалізація і мондіалізація все більше ототожнюються і все частіше розглядаються по відношенню один до одного як синоніми.

На основі вищесказаного ми констатуємо наступне, по-перше, проблема глобалізації в цілому за своєю суттю і об'єктом впливу є типово географічною. Це обґрунтовується тим, що вплив даного процесу характеризується не абстрактно-просторово, а спрямований на суспільно-географічну систему глобального масштабу, тобто на антропосферу, як об'єкт дослідження суспільної географії. По-друге, трансформація географічної оболонки і соціосфери здійснюється не сама по собі, а через первинний вплив глобалізації на всю загальнопланетарну СГС.

При здійсненні переходу від загального уявлення про глобалізацію до розширеного пояснення, визначаємо цей процес як уніфікацію світу на основі єдиних і універсальних принципів добровільно-примусової трансформації антропосфери. Кінцевою метою глобалістів є створення та забезпечення функціонування раціонально обґрунтованої всесвітньої та одноманітної (гомогенної) системи. При цьому передбачається встановлення та використання загальнообов'язкових критеріїв і стандартів у всіх сферах життєдіяльності суспільства і людини. Аналогічне визначення глобалізації зафіксовано в документах ООН, яка розглядає її як неминучий процес формування загальносвітових принципів життєвого устрою, на основі яких можна об'єднати всі країни світу і всіх жителів нашої планети в єдине глобальне співтовариство.

У результаті, з позиції системного підходу, ми визначаємо глобалізацію як загальнопланетарний процес уніфікації світу, сутність якої полягає у приведенні антропосфери до єдиних і загальнообов'язкових стандартів у всіх

сферах життєдіяльності суспільства і людини. При розгляді глобалізації необхідно враховувати таке явище як глокалізація (від франц. *cloche*, англ. *glock* – дзвін, ковпак), тобто такий процес транснаціоналізації, який передбачає створення систем контролю і управління, здатних поєднати централізацію з локальними економічними інтересами. При цьому першорядне значення цього поняття полягає в поєднанні глобального (*glo-*) і локального (*local-*) з метою позначення тенденції об'єднання загальних (глобальних) і місцевих (локальних) особливостей розвитку СГС. У вузькому сенсі слова глокалізація (*glocalization*) відноситься безпосередньо до ринку і розглядається як явище маркетингового рівня. У цьому значенні цей термін відображає таку зміну (стан) продукту, в результаті якої він може продаватися глобально і в той же час залучати споживачів на локальних ринках. Прикладами таких глокалізованих товарів є туристичні послуги або глобальна мережа «Макдональдс» у Франції, після того як її символом став відомий сакральний-легендарний персонаж Астерікс.

В останні десятиліття у ході розвитку глобалізації, як феноменального процесу уніфікації світу, з одного боку, виникають додаткові можливості та стимули підвищення стандартів життя різних країн і народів світу, з іншого боку, виникає загроза гомогенізації глобальної СГС. У результаті зростає небезпека саморуйнування як соціосфери, так і навколишнього природного середовища. Це пояснюється тим, що зниження різноманітності в людському середовищі нівелює відмінності між взаємодоповнюючими етнокультурними спільнотами і послаблює життєздатність як окремих країн, народів, так і біосфери в цілому.

Ефективний розвиток будь-якого об'єкта передбачає підвищення його різноманітності та ускладнення взаємодії відповідних структурних компонентів. При зниженні різноманітності зростає ентропія і загроза руйнування системи. Тому під «стійкістю» також «розуміється збереження цілісності системи в умовах внутрішніх збурень і зовнішніх впливів, під «ефективністю» – переважання процесів організації над процесами дезорганізації (перевищення доходів над витратами), які створюють потенціал для подальшого ускладнення, а під «ускладненням» – підвищення структурної, інформаційної (інноваційної) і поведінкової різноманітності економічної системи» (А. Ю. Скопин). Тобто, розвиток об'єкта полягає в максимально можливому його ускладненні, що дозволяє розширити просторові межі існування системи. При досягненні меж ускладнення і заповнення простору будь-який існуючий об'єкт починає деградувати, що проявляється в його спрощенні та скороченні займаної території. В результаті проявляється конкуренція між людьми і різними системами геопросторової організації суспільства. У зв'язку з цим питання взаємозв'язку глобалізації та сталого розвитку світу все більше розглядаються з точки зору геоekonomіки як особливої версії розвитку геополітики.

У другій половині ХХ століття в науковій літературі і в засобах масової інформації багатьох країн світу все більше з'являється публікацій про глобальні (загальнолюдські) проблеми. Відповідні наукові дослідження та дискусії

сприяли тому, що були виділені та класифіковані загальнопланетарні проблеми людства, фундаментальний аналіз яких свідчить про рух світу в напрямку до універсально-системної глобальної кризи. При вивченні даної проблеми особливе значення має географія та суспільно-географічні методи дослідження антропосфери в контексті взаємозв'язку «людина – суспільство – природа».

Узагальнення різних думок і дискусій з глобальної проблематики свідчить про те, що основним ініціатором розгляду планетарних проблем людства є Римський клуб – міжнародна неурядова організація, офіційно створена у квітні 1968 року. За задумом першого президента цієї організації А. Печчеї, діяльність Римського клубу повинна привернути увагу світової, в тому числі наукової громадськості до довготривалих і гострих проблем цивілізації. У спеціальних доповідях, підготовлених під егідою Римського клубу, глобальні проблеми спочатку аналізуються в контексті функціонування тотально-планетарної системи «природа – людина – суспільство – техніка», тобто з урахуванням взаємозв'язку і взаємовпливу соціальних і природних підсистем [4, с. 4-5]. Під впливом таких доповідей як «Світова динаміка» (Д. Форрестер, 1971), «Межі зростання» (Д. Медоуз, 1972), «Людство у поворотного пункту» (М. Месарович і Е. Пестель, 1974) та інших публікацій була розроблена концепція і прийнята стратегія сталого розвитку світу. Соціально-географічні аспекти даної концепції проаналізовані в монографії Л. М. Немець (2003), де особлива увага акцентується на проблемі глобалізації, як головної особливості сучасної соціально-екологічної кризи [10, с. 75].

Зазвичай прийнято вважати, що першою доповіддю, підготовленою і опублікованою за ініціативи Римського клубу є аналітична робота «Межі зростання» (Meadows D. a. Al. *TheLimitstogrowth.* – NY 1972.). Однак дана доповідь – це компактний і популярний виклад основ динамічної моделі «світової системи» Д. Форрестера. Його учень Д. Медоуз очолював спеціальну групу вчених, які в своїй доповіді сформувавши систему першого покоління комп'ютерних моделей, призначену для дослідження довгострокових тенденцій світового розвитку. Принципові основи моделювання розвитку світової (глобальної) системи (за Д. Форрестер) припускають розгляд меж зростання з урахуванням таких факторів розвитку як виснаження природних ресурсів, криза забруднення навколишнього середовища, проблема перенаселення планети, зменшення відносного рівня харчування населення і т.п.

Зокрема, дослідницька група Д. Форрестера виходила з того, що економічні моделі Заходу припускають розвиток індустріального суспільства в умовах необмеженої «нескінченної площини». У реальності світова система зіткнулася з просторовою обмеженістю земної кулі. Оскільки можливості географічного простору обмежені і в основному вичерпані, для запобігання глобальної катастрофи передбачалося тільки два виходи з такого положення: по-перше, космічна експансія з подальшим економічним освоєнням інших небесних тіл; по-друге, створення семантичного простору, відповідних штучних «знакових» ринків, з подальшим їх освоєнням і ослабленням навантаження на природне навколишнє середовище проживання людини. Оскільки рівень технічного та технологічного розвитку індустріальної фази

розвитку недостатній для включення космічного простору в світову економічну систему, тому для вирішення проблеми просторової обмеженості земної кулі був обраний другий шлях, тобто «експансія в семантичний простір» [20, с. 345].

При цьому основна увага зосереджена не на тому, щоб спробувати пристосувати світову цивілізацію до можливих соціоприродних змін, а на прагненні підготувати людство до неминучих кризових змін, які можна змоделювати, а потім їх же ініціювати і контролювати. Моделювання подібного роду вперше було здійснено групою Д. Медоуза, яка розглядала весь світ як єдине ціле, тобто як глобальну цілісну систему, «яку можна не тільки моделювати, але і програвати альтернативні варіанти її поведінки». Ключовим елементом в дослідженнях Римського клубу став «феномен людини», який розглянутий з урахуванням природних процесів задоволення потреб суспільства. У результаті економічного стимулювання необмеженого споживчого попиту порушуються традиційні нормальні біологічні умови існування людства. Таким чином, проблема глобальної кризи безпосередньо пов'язана із питанням про співвідношення внутрішньої та зовнішньої визначеності об'єкта як прояву взаємозв'язку якісного та кількісного впливу антропосфери на навколишнє середовище свого існування. Індустріальна фаза розвитку характеризується кількісними, матеріально-економічними пріоритетами і в цьому її головна відмінність від традиційно-культурного укладу життя людини доіндустріальної епохи. На практиці це проявляється у створенні «економічної людини» і в надмірній економізації життєдіяльності суспільства.

Спочатку представники Римського клубу в якості альтернативи «екологічному колапсу» висунули концепцію «глобальної рівноваги», яка, по суті, зводилася до ідеї «антиростового світогляду». При цьому кількісно-економічне зростання передбачалося замінити розвитком переважно якісного характеру. Було сформульовано тезу про необхідність відмови від недиференційно-кількісного зростання і переходу до диференційно-якісного розвитку світу. Для обґрунтування цієї тези у доповіді «Людство на роздоріжжі» (1974) висунута концепція «органічного зростання», яка враховує різноманітний розвиток різних частин світу з метою збалансованої трансформації світової економіки і створення в майбутньому єдиної глобальної економічної системи. Таким чином, в процесі формування загальнопланетарної світової системи (феномен глобалізації) передбачалося виділення як мінімум кількох регіональних підсистем, що фактично відповідає сучасним процесам регіоналізації світу. Доповідь Я. Тінбергена «Перегляд міжнародного порядку» (1976) свідчить про завершення глобально-регіонального моделювання з подальшим переходом від кількісно-формалізованої домінанти до об'єктивно-якісних і загальних пріоритетів при аналізі світового розвитку. Зрештою діяльність Римського клубу сприяла перегляду і значній корекції поширених в індустріальну епоху уявлень про шляхи розвитку людства. Це призвело до появи нових концепцій, в тому числі й «теорії золотого мільярда», а також до прийняття та утвердження на офіційному рівні стратегії «сталого розвитку», яка повинна забезпечити інтегрований підхід у системному взаємозв'язку

економічного та екологічного аспектів розвитку світової цивілізації. Саме ця версія трансформації світу отримала математичне обґрунтування і була використана групою вчених на чолі з Д. Форрестером як нова парадигма розвитку, орієнтованої на подолання дисгармонії між людиною, суспільством і середовищем проживання. У результаті діяльності Римського клубу в якості об'єкта наукових досліджень всьому світу був представлений такий феномен соціальної практики як «глобальні проблеми людства».

Під впливом активної діяльності Римського клубу і під егідою ООН була розроблена концепція і прийнята стратегія стійкого розвитку світової цивілізації (*sustainable development*), яка офіційно передбачає таку модифікацію біосфери, в процесі якої використання різних ресурсів має сприяти оптимальному задоволенню потреб і поліпшенню якості життя людей. Фундаментальними принципами стійкого розвитку є баланс між природою та суспільством, баланс усередині суспільства, між окремими країнами та їх окремими регіонами і баланс між сьогоденням і майбутнім людства. В цілому стійкий розвиток визначається як зміна, за якої стає можливим забезпечити стабільне економічне зростання на довгостроковій основі, не приводячи до деградації та руйнувань навколишнього природного середовища, з метою його збереження для майбутніх поколінь. При цьому стійкий розвиток світу визначається як зміна, за якої стає можливим забезпечити стабільне економічне зростання на довгостроковій основі, не приводячи до деградації та руйнувань навколишнього природного середовища. У результаті попередні етапи зміни суспільства і природи розглядаються як моделі нестійкого і кризового розвитку, наростає загроза соціально-екологічних катаклізмів локально-регіонального та глобально-планетарного масштабу. Це пояснюється тим, що людство наблизилося до межі асимілізаційної ємності біосфери, тобто все більш реальним стає вичерпання багатьох природних ресурсів, у той час як відходи господарської та соціокультурної діяльності людини накопичується до рівня, коли вони вже не в змозі утилізуватися природними екосистемами в колишніх обсягах.

Результати системного аналізу реалізації концепції сталого розвитку свідчать про те, що відповідна стратегія подолання кризи передбачає пріоритет глобального підходу, але з урахуванням можливостей, інтересів і перспектив розвитку різних регіонів світу. Саме тому одним з рішень Конференцій ООН (Ріо-де-Жанейро, 1992) передбачено створення спеціальної Комісії зі сталого розвитку за участю представників усіх країн світу. Це рішення має сприяти забезпеченню глобального управління соціально-екологічної сферою, поєднанню національних і загальнолюдських інтересів при виході світової спільноти на рівень сталого розвитку. Таким чином, передбачається створення такої системи координації та контролю, яка може поєднувати локально-національні, регіонально-міжнародні та планетарно-антропосферні підходи до вирішення суперечностей в рамках взаємодії «природа – суспільство – техніка» [24]. При цьому в соціально-економічній сфері офіційним пріоритетом поки що залишається функціонування ліберально-ринкового механізму. Однак, відносна свобода використання та переміщення товарів, послуг і всіх факторів

виробництва поступово буде переходити під централізований контроль, особливо у сфері взаємовідносин людини і біосфери. Апробація такого механізму управління почалася в 70–80-ті роки ХХ ст. у більшості країн Заходу, коли були сформовані централізовані структури з координації проблем соціально-екологічного розвитку на національному рівні. З урахуванням перспектив здійснення довгострокової стратегії трансформації світової цивілізації все більше проглядається необхідність створення і ефективного використання системи міжнародного (макрорегіонального) і наднаціонально-глобального управління. Така система безпосередньо пов'язана з організацією нового світового порядку, регіональною основою якого повинна стати Західна Європа і прилеглі регіони Євразії. У зв'язку з цим у грудні 1993 року в Ганновері (ФРН) представники Римського клубу проголосили спеціальну декларацію про майбутній розвиток Європи та її взаємодію з іншими регіонами світу. При цьому перспективні тенденції розвитку в Європі відображені таким гаслом: «Від прикордонних бар'єрів до екологічної та політичної інтеграції». Продовженням даних тенденцій стала 12-та Сесія Європейської конференції міністрів, відповідальних за регіональне планування (СЕМАТ), яка відбулася 7–8 вересня 2000 року в тому ж Ганновері. Під час роботи цієї конференції були розглянуті численні питання щодо ролі політики просторового розвитку в досягненні мети соціальної єдності в Європі. В результаті були прийняті «Керівні принципи стійкого розвитку Європейського континенту», які в 2002 році офіційно затверджені Комітетом міністрів Ради Європи. У цьому документі (розділ VI, пункти 3–4) проголошуються конкретні форми міжнародного співробітництва, які відповідають горизонтальним і вертикальним рівням реалізації феномена сталого розвитку, раніше запропонованого представниками Римського клубу і «комісією Брундтланд» [6, с. 18–19]. При цьому в «Керівних принципах» особливо акцентується увага на тому, що саме регіонально-наднаціональні та місцеві органи влади, разом з громадськістю є основою «забезпечення стійкості та узгодженості просторового розвитку» на всіх рівнях втілення даної концепції (розділ VI, пункт 4-78). Крім того, у Програмі посилення єдності між регіонами Європи, прийнятій на цій же конференції, проголошується подальший перехід на глобально-інституціональний, тобто політичний рівень співпраці та управління процесами реалізації проектів просторового розвитку світу. Цим підтверджується актуальність ідеї «стійкого глобального розвитку» з урахуванням того, «щоб ті, хто володіє великими засобами, погодили свій спосіб життя з екологічними можливостями планети», проявили належну політичну волю і разом з представниками всіх країн світу погодилися на «проведення реформи сучасної системи органів управління» [9, с. 20–22].

Стратегія сталого розвитку передбачає перехід від домінування національних суспільно-географічних систем до міжнародно-макрорегіональної (наднаціональної) моделі розвитку природи і антропосфери. Тому ми приходимо до висновку, що вивчення концепції сталого розвитку доцільно здійснювати з точки зору геостратегічного підходу і всепланетарного перерозподілу доступних людству ресурсів. У червні 2013 року під егідою

Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна випущена спеціальна програма дій на підтримку глобальних зусиль для досягнення стійкого розвитку в період з 2015 по 2030 роки. На основі даної програми були розроблені Цілі сталого розвитку (ЦСР, Sustainable Development Goals), офіційно відомі, як «Перетворення нашого світу: порядок денний в галузі сталого розвитку на період до 2030 року». Концепція ЦСР на період з 2016 по 2030 рр. офіційно затверджена на засіданні Генеральної Асамблеї ООН 25 вересня 2015 р. (м. Нью-Йорк) як стратегія розвитку світу, яка містить 17 глобальних цілей і 169 відповідних завдань трансформації суспільства та геосфери в цілому. Для реалізації даної програми в процесі глобальної кризи передбачається поступова заміна нині існуючої світової системи, яка функціонує на основі пріоритетів держави-нації, на макрорегіональну систему традиційно-культурного типу з пріоритетами держави-корпорації. При цьому все більш актуальним є питання, на яке особливу увагу звертає завідувач відділу екологічної та природно-техногенної безпеки Державної установи «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», професор А. В. Степаненко: «Формується новий світ ТНК зі своїми геостратегічними інтересами. Сукупні валютні резерви цього світу у 5-6 разів перевищують резерви центральних банків усіх країн планети... Роль національних держав відходить на другий план, транснаціональний капітал перебуває поза юрисдикцією урядів. Головна регулююча особливість глобального ринку в тому, що він знищує не відсталість, а відсталих» [5, с. 259].

У 2019 році Президент України своїм указом підтримав досягнення Цілей сталого розвитку (ЦСР) та результатів їх адаптації з урахуванням специфіки розвитку України [17]. У грудні 2020 року Кабінет Міністрів України вніс зміни до Регламенту, яким відтепер встановлено, що необхідність досягнення ЦСР враховується у процесі формування та реалізації державної політики України. Таким чином на державному рівні ЦСР закріплено у якості орієнтирів для розроблення програмних та прогнозних документів [18]. У липні 2020 року Україна на Політичному форумі високого рівня зі сталого розвитку під егідою Економічної та соціальної ради ООН представила світовій спільноті перший Добровільний національний огляд стану досягнення Цілей сталого розвитку [3]. В Україні також запроваджено постійний моніторинг індикаторів досягнення ЦСР. Досягнення Цілей сталого розвитку вимагає залучення широкого кола зацікавлених сторін на різних рівнях влади, а також суттєвих фінансових ресурсів. Тому у 2021 році ПРООН, ВООЗ, ЮНІСЕФ разом з Європейською економічною комісією ООН у рамках Спільної програми зі сприяння процесам стратегічного планування та фінансування сталого розвитку в Україні разом з Урядом України розпочали роботу над удосконаленням державного фінансування реалізації ЦСР в Україні [15]. Програма фінансується Спільним фондом ЦСР ООН – інноваційним механізмом підтримки стратегічного фінансування та інтегрованої політики. Вона підтримує програми стимулювання змін, що охоплюють всі 17 ЦСР та міжсекторальні сфери, а також допомагає країнам, де впроваджуються програми ООН, прискорити

прогрес у напрямку досягнення ЦСР і Порядку денного у сфері сталого розвитку до 2030 року. Її суть полягає у пошуку шляхів та розбудову партнерств, які б спрямували державний та приватний капітал на реалізацію ЦСР у широких масштабах.

Для більш повного та об'єктивно-змістовного усвідомлення глобальної стратегії сталого розвитку необхідно враховувати наступні принципи дослідження трансформації суспільно-географічних систем:

1. Принцип концептуально-стратегічного розвитку та модернізації СГС.
2. Принцип оперативного-тактичного моніторингу глобальної трансформації та регіонального розвитку СГС.
3. Принцип індивідуальної та колективної адаптації людини в умовах формування СГС нового постіндустріального типу.

На основі даних принципів приходимо до висновку про існування безпосереднього взаємозв'язку між стратегією сталого розвитку та трансформацією загальнопланетарної суспільно-географічної системи, які в сукупності є ідеологічним та практичним засобом в процесі формування майбутнього глобально-цивілізаційного простору. При цьому глобальні Цілі сталого розвитку ООН фактично є своєрідним увособленням основних методологічних підходів щодо розуміння та дослідження реальної трансформації суспільно-географічних систем на всіх рівнях геопросторової організації суспільства. Таким чином вивчення даних питань у старшій та вищій школі є методологічно обгрунтованим і відповідає Резолюції ООН, прийнятою Генеральною Асамблеєю 25 вересня 2015 року «Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development» («Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року»).

Література

1. Географія 10 – 11 класи. Рівень стандарту. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти (наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.geography-10-11-standart.pdf>
2. Глик Д. Информация. История. Теория. Поток / Джимс Глик; пер. с англ. М. Кононенко. М.: АСТ: CORPUS, 2013. 576 с.
3. Добровільний національний огляд стану досягнення Цілей сталого розвитку. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-10/VNR%20SDG%20Ukraine%202020.pdf>
4. Дрейер О. К., Лось Б. В., Лось В. А. Глобальная проблематика и Римский клуб : [лекция]. М. : Издательство УРАО, 1997. 36 с.
5. Інноваційно-інвестиційна і технологічна безпека трансформації регіональних економічних систем : [монографія] / За наук. ред. акад. НААН України М. А. Хвесика – К.:Наукова думка, 2013. 488 с.
6. Керівні принципи сталого просторового розвитку Європейського континенту : матер. 12 Сесії Європейської конференції міністрів, відповідальних за регіональне планування (м. Ганновер, 7–8 вересня 2000 р.) / [переклад з англ. В. І. Карамушка]. К., 2007. 40 с.
7. Маца К. А. Системы неорганические, органические, социальные: свойства и принципы организации : [монография] К. : Издательство географической литературы «Обрії», 2008. 196 с.
8. Мельник Л. Г. Тайны развития. Сумы : ИТД «Университетская книга», 2005. 378 с.

9. Наше общее будущее: Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР) / [пер. с англ. ; под ред. и с послесл. С. А. Евтеева и Р. А. Перелета]. М. : Прогресс, 1989. 376 с.
10. Немець Л. М. Стійкий розвиток: соціально-географічні аспекти (на прикладі України) : [монографія] Х. : Факт, 2003. 383 с.
11. Новиков А. М., Новиков Д. А. Методология научного исследования : Книжный дом «ЛИБРИКОМ», 2010. 280 с.
12. Олійник Я.тепаненко А. В. Теоретичні основи розміщення продуктивних сил і регіональної економіки К. : ВГЛ Обрії, 2011. 182 с.
13. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії М. Д. Пістун. К. : Вища школа, 1994. 156 с.
14. Рекомендація 2018/0008 (NLE) Європейського Парламенту та Ради (ЄС). URL: <https://education.ec.europa.eu/sites/default/files/recommendation-key-competences-lifelong-learning.pdf>
15. Спільна програма Організації Об'єднаних Націй з фінансування Цілей сталого розвитку в Україні. URL: https://jointsdgfund.org/sites/default/files/2020-10/Brief%20SDG%20Financing_ukr.pdf
16. Статут ООН . URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
17. Указ президента України №722/2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825>
18. Урядовий портал. Цілі сталого розвитку та Україна. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/cili-stalogo-rozvitku-ta-ukrayina>
19. Філософія / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін. ; за ред. І. Ф. Надольного. К. : Вікар, 2008. 534 с.
20. Форрестер Д. Мировая динамика ; пер. с англ. А. Ворошук, С. Пегов ; под. ред. Д. Гвишиани, Н. Моисеева. М. : ООО Издательство АСТ; СПб. : Terra Fantastica, 2003. 379 с.
21. Шаблій О. І. Основи суспільної географії. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. 296 с.
22. Шуканов П. В. та ін.. Моніторинг гео економічної трансформації світового ринку туристичних послуг. *Часопис соціально-економічної географії*. Том 23 № 2 (2017). С. 38-44.
23. Population.io by World Data Lab. URL: <https://population.io>
24. Samoilenko V., Dibrova I. Geocological Situation in Land Use. *Environmental Research, Engineering and Management*. 2019. Vol. 75. No 2. P.36-46. URL: <http://dx.doi.org/10.5755/j01.ere.m.75.2.22253>